

AİDƏ İSMAYILOVA*

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK YOLLA
YARANMIŞ LEKSİK VAHİDLƏRƏ BİR BAXIŞ

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində yeni söz yaratmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bu söz yaradıcılığı üsullarından biri də sintaktik üsuldür. Dilçilikdə mürəkkəb söz bu gün də problem olaraq qalır. Çünki ümumi dilçilikdə belə mürəkkəb terminlərin kriteriyaları hələ də tam müəyyənləşməyib. Tarixi qədim olsa da, mürəkkəb söz XX əsrin ortalarından tədqiqi olunmağa başlamışdır. Lakin hələ də mürəkkəb sözə vahid bir tərif verilməmişdir. Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik üsulla yaranmış leksik vahidlərin-mürəkkəb sözlərin ümumi leksik-semantik xüsusiyyətlərinə və strukturuna nəzər salınacaq.

Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: mürəkkəb söz, Azərbaycan dili, ingilis dili, sintaktik, üsul.

F. Sössürün dediyi kimi dil işarələr sistemindən ibarətdir. Sözlər isə bu sistemin əsas vahidlərindən sayılır. Dilin əsas vahidlərindən yaranan leksik vahidlər müxtəlif üsullarla yaranır. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində yeni leksik vahidlərin yaranması əsasən morfoloji və sintaktik üsulla baş verir. Müxtəlif dil ailələrinə və müxtəlif morfoloji quruluşa malik olan hər iki dildə morfoloji və sintaktik üsulun söz yaratmaq potensialları fərqlidir. Azərbaycan dili aqlütinativ dil olduğu üçün morfoloji yolla söz yaradıcılığı bu dildə daha məhsuldardır. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı ingilis dilində Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha çox söz yaratmağa xidmət göstərir. Müxtəlif sistemli dil olan Azərbaycan və ingilis dillərində mürəkkəb sözlər ayrı ayrılıqda tədqiq olunsa da, tarixi-müqayisəli metodlarla tipoloji baxımdan ilk dəfədir ki, araşdırılır. Azərbaycan dilindəki mürəkkəb leksik vahidlər XIX əsrdən tədqiq olunmağa başlamışdır. İlk dövənlərdə düzəltmə sözlərlə mürəkkəb sözlərin sərhədləri qarışdırılsa da, sonrakı tədqiqatlarda mürəkkəb leksik vahidlərin kriteriyaları nisbətən müəyyənləşmişdir. Mürəkkəb sözlərin kriteriyaları yalnız bir dil ailəsi daxilində deyil, müxtəlif dil ailələrində də demək olar ki, eynidir və onlara dünya dilçilərinin yanaşması oxşardır. Bu kriteriyalara əsasən bunlar daxildir: mürəkkəb sözlər bitişik və yaxud defislə yazılmalı, bir vurğu altında deyilməlidir. Amma ingilis dilinə mürəkkəb söz adlanan leksik vahidləri tədqiq edərkən görürük ki, buradakı mürəkkəb sözlərin çox hissəsi ayrı yazılan iki və üç komponentdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, XIX əsrdən araşdırılmağa bağlayan mürəkkəb sözlər bu gün də tədqiqə ehtiyacı olan sahələrdən sayılır. “Mürəkkəb sözlər haqqında yazılmış tədqiqat işlərinin çoxluğuna baxmayaraq, yenə bu problem həll olunmamış qalır”(1,33).

Türk dillərinin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər bu dillərdə sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərin az olduğunu qeyd edirlər. Tatar dilçisi İ. Qıqanov yazır: “Tatar dilində mürəkkəb sözlər azdır”(2, 201). Türk dillərinin ilk elmi tədqiqatçılarından olan Mirzə Kazım bəy, L. Budaqov da türk dilində mürəkkəb sözlərin olmadığını yazır. Bu alimlərin fikrincə, Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sözlər fars dilindən analoji yolla tərcümə vasitəsilə yaradılmışdır. “Bir sıra əsərlərdə, eləcə də məktəb qrammatikalarında mürəkkəb sözlər bəzi hallarda təyini söz birləşmələri ilə qarışdırılmışdır. Bəzi əsərlərdə mürəkkəb isimlər təyini söz birləşmələri sırasına daxil edildiyi kimi, bir qrup təyini söz birləşmələri də mürəkkəb sözlər kimi şərh edilmişdir”(3,106). Lakin müasir türkologiyada dilçilər Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərin olmasını qeyd edirlər. Qədim türk yazılı abidələrində də az miqdarda da olsa mürəkkəb leksik vahidlərə rast gəlinir.

Ə.Rəcəbli yazır: “Göytürk abidələrinin dilində mürəkkəb sözlər təşəkkül dövrü keçirirdi”(4, 61). Qədim türk yazılı abidələrində işlənən mürəkkəb sözlərə bu nümunələri göstərə bilərik: eltəbər=el+teb. “El” dövlət, xalq deməkdir. İlbilge=il+bilgə. Bu mürəkkəb leksik vahid “il/el” sözündən və “bilgə” komponentlərindən ibarətdir. Bu nümunələrin sayını artırmaq da olar. Bunu yazmaqda məqsədimiz odur ki, qədim türk yazılı abidələrində sintaktik yolla söz yaradılığından istifadə olunmuşdur.

Qədim abidələrin tədqiqatçısı olan T. Təkin də qədim yazılardakı bütüshük yazılan mürəkkəb isimlərin daha çox söz birləşmələrinin inkişafı əsasında əmələ gəldiyini qeyd etmişdir. XI əsr abidəsi sayılan “Kutadğu Bilik” də 2830 sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb leksik vahidin olduğu qeyd edilir. İki və daha artıq leksik vahidin struktur-semantik cəhətdən birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb sözlərə XVII-XVIII əsr müasir Azərbaycan dilində daha çox rast gəlinir. Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlinir ki, sintaktik üsulla yeni söz formalaşması prosesi morfoloji yolla sözdüzəltməyə nisbətən məhdud xarakter daşıyır. Mürəkkəb leksik vahid problemi düzəltmə söz problemindən daha qarışıq və mürəkkəbdir. Mürəkkəb sözlərin kriteriyaları haqqında da fikir ayrılıqları vardır. Tədqiqatçıların çoxu mürəkkəb leksik vahidləri forma və məzmununa görə müəyyənləşdirir. Mürəkkəb sözlərin kriteriyaları haqqında H. Mirzəyev yazır: “Sintaktik üsulla yaranan leksem leksik və morfoloji kateqoriyadır; mürəkkəb sözlərin komponentləri müstəqil mənasını ya tamamilə, ya da qismən itirir; mürəkkəb sözlər bir vurğu ilə deyilir; mürəkkəb leksik vahidlər tarixi kateqoriya olmaqla sabitləşmiş leksik vahidlərdir; mürəkkəb sözlər tam, bütöv formalaşmadır; mürəkkəb sözlər yüksək abstraksiyanın məhsulu olmaqla yığcam və ifadəli dil vahidləridir(5,85).

Hind-Avropa dillərində mürəkkəb sözlərə mənbələrdə ilk dəfə bizim eradan əvvəl V-IV əsrlərdə hind mənbələrində rast gəlinir. Qədim hind dilçiləri mürəkkəb söz haqqında ilk təlimin müəllifləri olmuşdur. Hind dilçiləri mürəkkəb leksik vahidlərin müxtəlif modellərini göstərmişlər. Germanistikada da mürəkkəb sözlər haqqında ilk elmi tədqiqatlar 1826-cı ildən başlanmışdır. Y. Grimin 4 cildlik “Alman qrammatikası” əsərində mürəkkəb sözlər haqqında ilk elmi tədqiqatlar aparılmışdır. İlk dəfə olaraq bu əsərdə mürəkkəb sözlə söz birləşməsinin sərhədləri ayrılmışdır. İngilis dilçisi H. Svit mürəkkəb sözün iki sözdən ibarət olduğunu göstərərək, forma və məntiq cəhətdən mürəkkəb sözlərin sadə sözlərə bərabər olduğunu yazmışdır. “...mürəkkəb sözün elementləri daha möhkəm əlaqədə olur, mürəkkəb sözün düzəldilməsində tək-cə məntiqi izolyasiya kifayət deyil, formal izolyasiya da nəzərə alınmalıdır”(6,24). Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də mürəkkəb sözlər əsasən iki nüvədən ibarət olur.

İngilis dilində mürəkkəb sözlər iki qismə bölünür: 1. Morfoloji əlamətli mürəkkəb sözlər: Məsələn, *blue-footed fine-nosed bell-mouthed* və s. 2. Morfoloji əlamətsiz mürəkkəb sözlər: Məsələn, *fruit-garden, boat-green, cotton-white* və s.

Müasir ingilis dilində daha çox iki kök morfemdən yaranan mürəkkəb leksik vahidlərə rast gəlinir. Məsələn: *motherlan, mankind, schoolboy, sunglasses* və s. İngilis dilində sintaktik yolla yaranmış elə mürəkkəb leksik vahidlər var onların komponentlərinin arasında köməkçi hissəciklər iştirak edir. Məsələn, *mother-in-law, deaf-and-dumb, brother-in-law, a son-in-law, a stay-at-home, rough-and-ready* və s. Bu tip leksik vahidlər bütöv dil vahidi kimi çıxış edir. Sintaktik üsulla yaranmış mürəkkəb leksik vahidlər müxtəlif növ təsnif olunur : 1. Birləşdiri elementin iştirak etmədiyini mürəkkəb leksik vahidlər. Məsələn, *heartache, heartbreaking, heart-beat, paleface, skinheard, doghouse, filmstar* və s. 2) Sait və samitlər vasitəsilə birləşən mürəkkəb leksik vahidlər. Məsələn, *speedometer, statesman, handicraft, sportsman, townsman, saleswoman* və s. 3) Sözləri və kök şəkildə vasitəsilə yaranan mürəkkəb söz. Məsələn, *up-to-up, forget-me-not, son-in-law, a stay-at-home* və s. Müasir ingilis dilində sintaktik üsulla yaranmış mürəkkəb leksik vahidlər aşağıdakı kimi təsnif olunur: 1) yalnız sadə kökdən ibarət

olan mürəkkəb sözlər: *film-star*, *cut-throat*, *light-grey*, *light-blue* və s. 2) iki elementindən ən azı birinin düzəltmə söz olduğu mürəkkəb sözlər: *chain-smoker*, *card-carrying*, *breath-taking*, *goodnatured*, *openhearted* və s. 3) elementlərindən biri mürəkkəb sözdən ibarət olanlar: *waste-paper-basket* və s. Müasir ingilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi mürəkkəb sözlər həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olurlar : mürəkkəb isimlər, mürəkkəb sifətlər, mürəkkəb feillər və s.

Mürəkkəb leksik vahidlərin mətn daxilində öyrənilməsi həmin leksik vahidlərin struktur - semantik xüsusiyyətlərinin daha yaxşı qavranılmasında mühüm rol oynayır. İngilisdilli mətnlərdə mürəkkəb leksik vahidlərə üç tipdə rast gəlinəndiyi üçün biz bu tip dil vahidlərini üç qrupda təsnif edəcəyik:

Komponentləri bitişik yazılanlar: *whitehead*, *gooseberry*, *seaman*, *postman*, *airbrained*, *barehead*, *blackboard*, *blackbird*, *notebook*, *childlike*, *keyboard* və s.

Komponentləri defislə yazılanlar: *fox-sly*, *bosom-deep*, *rose-red*, *grave-still*, *eye-pleasing*, *button-sewing* və s.

İngilis dilində ilk defisin işlənməsi 1205-ci ilə təsadüf edir. Orta dövr ingilis dilində defis artıq mürəkkəb sözlərin semantik bütövlüyünün qrafik göstəricisi kimi işlənirdi (8,159). Defislə yazılan mürəkkəb sözlər bitişik yazılan mürəkkəb leksik vahidlərlə birləşmə tipli ifadələr arasında keçid mövqeydə dayanırlar.

Birləşmə tipində yazılanlar: *post office*, *middle class*, *full moon*, *lawn tennis* və s.

Müasir Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sözləri şərti şəkildə belə təsnif edə bilərik:

1. Bitişik yazılanlar. Məsələn, *günəbxan*, *əlüzüyan*, *stolüstü*, *Suqovuşan* və s.
2. Qoşa yazılanlar. Məsələn, *qurd-quş*, *qonum-qonşu*, *yer-göy*, *kasıb-kusub*, *ağac-uğac* və s.

Qoşa yazılan sözlər ingilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də bir lay təşkil edirlər. M. Əlizadə Azərbaycan dilindəki qoşa yazılan mürəkkəb sözlər haqqında yazır: “Qoşa sözlər söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında keçid vəziyyətində olan xüsusi tipli söz qrupudur. Komponentlərinin mütləq semantik birlik əldə etməsi və birikməsi yolu ilə bu vahidlər mürəkkəb sözlərə doğru tədrici inkişaf prosesindədirlər” (9,24). Alimin bu sözlərindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, qoşa sözlər hələ mürəkkəb sözlər kimi tam sabitləşməmiş dil vahidləridir. Onlar mürəkkəb sözə keçid mərhələsindədir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində qoşa yazılan dil vahidlərinə daha çox rast gəlinir və onlar qeyri-şərtsiz mürəkkəb söz sayılır. Qoşa sözlər müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərə daxil olan xüsusi bir söz qrupu kimi öyrənilir. Azərbaycan dilində qoşa sözlərin işlənmə tarixi çox qədimdir. Qədim türk yazılı abidələrində mürəkkəb sözlərin bir növü kimi qoşa sözlərə də rast gəlinir. Qədim yazılı abidələrdə işlənən bu tip ifadələrin komponentləri əsasən sinonim leksik vahidlərdən ibarət olur. Məsələn, *söz-sab* “*söz-sov*”, *kız-kuduz* “*qız-gəlin*”, *it-yarat* “*ölmək-yetmək*” və s. (4, 54).

3. Ayrı yazılanlar: Məsələn, *ad qoymaq*, *mübahisə açmaq*, *gedib gəlmək*, *su sulamaq* və s. Müasir Azərbaycan dilində ayrı yazılan mürəkkəb leksik vahidlərdən bəhs ediləndə ilk növbədə mürəkkəb feillər xatırlanır. Ümumiyyətlə, türk dillərində mürəkkəb feillərin varlığına münasibət birmənalı deyil. Alimlərin böyük əksəriyyəti türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin varlığını qəbul etmirlər. Mürəkkəb feilləri qəbul etməyən dilçilər mürəkkəb sözlərin bitişik yazılma kriteriyasını əsas götürürlər. Mürəkkəb feilləri tərkibi və yaxud analitik feillər adı altında tədqiq edirlər.

“Avropa dilləri ilə müqayisədə türk dillərində ayrı-ayrı sözlərin birləşərək fonetik cəhətdən bir leksik vahid kimi formalaşması inkişaf etməmişdir” (10, 87). Y. Seyidovun bu fikirləri daha çox mürəkkəb feillərə aid edilir. Müasir Azərbaycan dilindəki feillərin tarixi inkişaf prosesini

araşdırdıqda şahidi oluruq ki, feillər öz inkişafında analitizmdən sintetizmə doğru bir yol keçmişlər. Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin varlığı haqqında fikirlər haçalansa da “mürəkkəb feil” termini dildə mövcuddur və bu problem ətrafındakı müzakirələr davam etməkdədir.

Hər hansı vasitə ilə yaranmasından asılı olmayaraq sintaktik yolla yaranan dil vahidlərində səslənmə və məna vəhdət təşkil etməlidir. “İşarə səs tərkibi və mənadan ibarətdir. F. De Sössür bu iki cəhətin bir vahid təşkil etdiyini, bir-birindən ayrılmadığını əyani şəkildə nümayiş etdirmək üçün işarənin səs tərkibi ilə mənasını vərəqin iki üzünə bənzədir və göstərirdi ki, vərəq cırılanda hər iki üzə təsiri olur”(11,103).

İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb sözlərdə səs və məna vəhdətdə olmalı, komponentlər ayrılıqda müxtəlif semantikanı ifadə etsələr də, eyni ifadə tərkibində bir vurğu altında deyilərək vahid məna daşmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (feillər). [2 cildə] / Zeynalov F. - Bakı: ADU nəşri, -c.2, -1975. -130 s.
2. Adilov, M. Əsərləri / Adilov M. -Bakı: Elm və təhsil, -c.1.- 2010. -308 s.
3. Hacıyev İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. // Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, -1955. №5, -s. 105-113.
4. Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin leksikası / Rəcəbli Ə. Bakı: Nurlan, -2004. -149 s.
5. Mirzəyev, H. Azərbaycan dilində feil / Mirzəyev H. –Bakı: Maarif, -1986. -320 s.
5. Sweet H.A new English grammar: Logical and historical. In 2 parts. Part 1. Oxford: The Clarendon Press., 1900, 225 s.
6. Müasir Azərbaycan dili 3 cildə. II c. Bakı: Elm, 1980, 509 s.
7. Quliyev C. Mürəkkəb söz və onun strukturu. (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) Bakı: Elm və təhsil. 2011.
8. Əlizadə M. Azərbaycan dilində qoşa sözlər və onların linqvopoetik xüsusiyyətləri. F. ü. f. d... dis. Bakı: 2014, 130 s.
9. Seyidov, Y. Azərbaycan. dilinin qrammatikası. Morfologiya / Seyidov Y. Bakı, 2000, 237 s.
10. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Dil işarəsi./Dilçilik problemləri. Bakı: Elm, 2019, s. 98-115
11. Hacıyeva A. English lexicology. Bakı: Elm və təhsil, 2011.

**Gəncə Dövlət Universiteti,
E-mail: aida.i@gmail.com*

Aida İsmailova

A LOOK AT THE SYNTACTICALLY FORMED UNITS IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

To create new words in English and Azerbaijani, using different methods which are languages of different systems. One of the methods of word creation is a syntactic method. In linguistics, complex words remain a problem today. Because in general linguistics the criteria for such complex terms are not fully defined.

Although historically ancient, the compound word has been studied since the middle of the

twentieth century. But a single analysis of the compound word has not yet been given. The article will look at the general lexical semantic structure of complex words of lexical units formed syntactically in the Azerbaijani and English languages.

Various scientific sources were used in writing the article.

Keywords: *compound word, Azerbaijani, English, syntactic, method*

Аида Исмаилова

**ВЗГЛЯД НА ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ОБРАЗОВАННЫХ
СИНТАКСИЧЕСКИМ ПУТЁМ, НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Для создания новых слов в азербайджанском и английском языках, которые являются разносистемными, используются новые методы. Одним из способов словообразования является синтаксический. В лингвистике сложное слово является неразрешённой проблемой и на сегодняшний день. Потому что, критерии таких сложных терминов в общем языкознании ещё не полностью определены. Хотя сложное слово является древним, его начали изучать с середины XX века. Однако, ещё не дано единого определения сложного слова. В статье будет рассмотрена общая лексико-семантическая структура лексических единиц-сложных слов, образованных синтаксическими методами в азербайджанском и английском языках. При написании статьи были использованы различные научные источники.

Ключевые слова: *сложное слово, Азербайджанский язык, Английский язык, синтактика, метод*

(Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlk variant 04.02.2021
Son variant 10.03.2021**